

7. Vlastenecká společnost

Už na samém počátku dvacátých let vidí Palacký ve vlastenectví motor české literatury (PALACKÝ 1902: 51) a toto povědomí o těsném sepětí dobové kulturní a především literární produkce s ideologií vlastenectví a s činností vlastenecké skupiny se udržuje i přes polovinu století, přestože je provázáno změnou hodnocení, od chvály ušlechtilého „entuziasmu vlastenectví“ až k uvědomění jeho mezí. Tak či onak vlastenecká společnost vytvářela prakticky po celou polovinu 19. století vlastní sociální základnu české obrozenské kultury.

V nedávné době vznikla řada historických studií (HROCH 1968; 1971b; 1986) usilujících přesnými analytickými sondami postihnout složení této společenské vrstvy a její sociální kořeny. Jakkoliv by pro závažnost dosažených poznatků bylo třeba provést kontrolu získaného statistického materiálu, všechno napovídá, že legenda, jež se v obecném povědomí dodnes udržuje, bude v mnohém otřesena. Zatím získané údaje nasvědčují tomu, že se často značně přeceňuje sepětí vlastenecké společnosti s vesnicí a že bude obtížné ji nadále vysvětlovat jako ideologický hřeben vlny českého venkova vpadajícího do silně poněmčených velkých měst, neboť z měst většina vlastenců pocházela. Sociálním původem šlo z podstatné části o potomky obchodníků a řemeslníků. Současně Hrochovy statistiky docházejí k závěru, že nejvýznamnější sociální skupinou ve vrcholném období národního obrození byli po dlouhou dobu duchovní, jejichž vliv teprve pozvolna klesal ve prospěch světské inteligence (úřednictva) a studentstva. Přes značnou překvapivost podobných zjištění z hlediska ustálené představy je s nimi možné polemizovat opět jen cestou statistické analýzy a přesným ověřením skutečnosti, v jaké míře zkoumaný statistický soubor skutečně obráží podstatné rysy vlastenecké společnosti.

Zatím je velmi málo známo o vlastním životě této skupiny – byt velmi cenný materiál, stále ještě plně nedoceněný, snesla k tomuto problému smetanovská monografie Zdeňka Nejedlého (NEJEDLÝ 1950–1954, zejm. díly 2, 4, 6, 7). Literárněhistoricky orientovaný výzkum národního obrození se soustřeďoval především k výzkumu literární tvorby a širší otázky společenského života vlasteneckého kruhu do značné míry opomíjel. Přitom jde nepochybně o otázku nesmírně zajímavou.

Vlastenecký společenský život vlastně vytvářel náhražku dosud neexistujícího společenského života národního, byl jakýmsi jeho umělým mikrosvětlem, čím umělejší, tím příznakověji českým. Velmi zřetelně se tak vyčleňoval z okolí. Ve svých vzpomínkách Jakub Malý charakterizuje tuto skutečnost velmi jednoznačně: „...tehdejší ‚vlastenci‘ žili v jakési společné atmosféře, z níž ostatní kruhy společenské úplně byly vyloučeny, a tím vysvětluje se, že potkali-li se dva stejně smýšlející národovci, neznající se doposavad, stačilo jediné slovo o vlasteneckých zájmech z té neb oné strany pronesené, aby se ihned poznali co svoji a přilnuli k sobě důvěrou, jaká ne tak snadno se věnuje na první setkání. Zajisté, kolik bylo jednotlivých interesů neb úkazů denních v duševním životě národním, tolik bylo hesel, jimiž mezi sebou se poznávali vlastenci, a kdo neměl tohoto klíče, byl ve společnosti národních zasvěcenců úplným cizincem.“ A dále dodává: „Tvořilot' toho času v Čechách a na Moravě ‚vlastenectví‘ skutečně jakýsi zvláštní řád...“ (MALÝ 1872: 59n.). Členové tohoto „řádu“ se z velké části znali, udržovali spolu styk korespondenční i osobní, ale pokud se neznali, stačilo přihlášení se k vlastenectví k přátelskému přijetí. Také z vnějšího pohledu se vlastenecká společnost, „die enthusiastischen Böhmen“, jevila obdobně – byť s hodnocením opačným – jako „Sekte von böhmischen Zeloten, an deren Spitze Prof. Jungmann steht“, jako „klub“ „böhmischen enragé“ (DOBROVSKÝ 1885: 661, 616). Spolu s tím, jak se vlastenecká společnost obrací k veřejným formám činnosti, vzniká o její činnost v měšťanské veřejnosti zvědavý zájem, který ji ještě více obaluje aureolou tajemna, sektářství a hereze (HODROVÁ 1979b: 214–222; 1989). Zejména kolem českých plesů, jež představovaly bezpříkladné narušení dobové etikety, se vynořila celá řada legend (např. pověst, že účastníci budou tančit „jako židé kolem archy“ kolem Jungmannova slovníku, umístěného na vyvýšeném oltáři a skvostně vázaného – PICHL 1936: 122). V pokřiveném zrcadle ironie zachycuje tuto situaci novelisticky Josef Kajetán Tyl. V jeho *Českých granátech* se „slečinka z venku“ horečně pražské přítelkyně doptává na to, co se za neznámým výrazem „vlastenectví“ skrývá: „*Něco to být musí, to vlastenectví* – snad nějaká móda nebo hra, nějaké nové způsoby, nějaká špekulace nebo podnikání s akciemi, nějaký spolek nebo kasino – *něco to být musí*“ (TYL 1952: 104).

Dobově pocítovaná analogie k tajným společnostem (karbonáři, zednářské lóže) měla své podloží i v obřadní stylizaci buditel-

ského působení, které je nahlíženo skrze analogon vztahu Učitele a Žáka („žák ve vlastenectví“ – MALÝ 1872: 66), Zasvěcujícího a Zasvěcovaného, tedy jako svého druhu iniciační obřad, kterým je nový člen uváděn přes práh bratrstva. Ve vlastenecké společnosti bývalo dlouho udržováno povědomí o tom, kdo v tom či onom konkrétním případě způsobil rozhodující přelom. U Čelakovského, který také začínal jako německý básník, byl uváděn jako buditel Jan Plánek (ТАМТЁЖ). F. J. Smetana se nazýval „prvním žákem Klicperovým“, baron Villani byl získán na vojenské akademii ve Vídni Tomášem Burianem (NEJEDLÝ 1954: 485), Pichl a Rokos byli získáni F. J. Svobodou, Antonín Hansgörg Pilnáčkem, Koubkem, Roesslerem a Vackem, sám pak získal Josefa Wenziga (PICHL 1936: 60, 81, 82) atd. Jako k subjektu „zasvěcení“ bylo nejednou odkazováno i ke knihám a k textům (*Rukopisy*, Kollárova *Slávy dcera*, Jungmannova *Rozmlouvání o jazyku českém*, překlad *Ztraceného ráje*), a to někdy i k takovým, které stály svým významem stranou, Macháček např. oznámil Vinařickému, že díky jeho překladu *Zpěvů pastýřských* byl získán „výborný a učený Gautsch, německý [...] spisovatel“ (S. K. Macháček in VINAŘICKÝ 1903: 76). V literární tvorbě byl obecně spatřován nástroj získávání pro vlasteneckou věc, tento akt se pak obaloval výmluvnou symbolikou zažehnutí ohně (TRNKA 1821: 3; PALACKÝ 1902: 13) nebo vložení semene (TYL 1952: 16). Příklad Němců získaných pro vlasteneckou společnost – Gablera z přátelského kruhu Havlíčkova, Josefa Wenziga a dalších, především pak známý případ Karla Agnela Schneidera, který si jako rodem Němec a navíc také německý básník osvojil (působením J. V. Sedláčka, J. L. Zieglera a M. D. Rettigové) v pozdním věku češtinu a stal se básníkem českým – ukazuje, že tu umění činitelé přihlášení se k české kultuře hráli často významnější úlohu než přirození (původ, mateřský jazyk).

Jedním z nejdůležitějších vnějších znaků příslušnosti k vlastenecké společnosti se stalo příznakově české jméno. V nejjednodušší podobě se poslovanšťování, počestování občanského jména odehrávalo vlastně na povrchu, v rovině grafického přepisu (Schneider – Šnajdr, Rettig – Retík), ale často zasahovalo původní podobu podstatněji (Antonie Reiss – Antonie Rajská). Ještě výrazněji se odkláněl od prvotního jména překlad (Fejérpataky – Bělopotocký, Benedikti – Blahoslav, Jungmann – Mladoň/Mláden) a zcela pak vlastní jméno osobní utvořené z místního (Arnošt Förchtgott-Tovačovský, Adolf

Pinkas-Podmostský). Využití příjmení jako nositele znamení příslušnosti k vlastenecké společnosti nebylo ovšem zdaleka tolik rozšířené. Jen u několika málo osob došlo k němu trvale, jinak poslovanštěná varianta vystupovala v úloze vedlejšího příjmení blízkého přezdívice. Zvláště často se proměňovala v závislosti na změnách působiště – jinak velice oblíbená – příjmení adjektivní na -ský (-cký) tvořená od jmen místních.

Zato však zcela běžným nositelem signálu příslušnosti k vlastenecké skupině se stalo tzv. vlastenecké jméno (KOPEČNÝ 1974: 23–25; BENEŠ 1968: 16–19; RYBIČKA 1883: 172, 193), které se připojovalo – jistě pod vlivem dobové módy trojmennosti – hned za jméno křestní a mnohdy je přímo nahrazovalo. Vyznačovalo se příznakově slovanickým tvarem nebo odkazovalo k některé významné osobnosti slovanických dějin (František *Cyril* Kampelík). K nejčetnějším jménům vlasteneckým – vyznačujícím se mimochodem téměř závaznou trojslabičností u jmen mužských a kolísáním mezi trojslabičností a čtyřslabičností u jmen ženských – patřila jména zakončená na -slav, za kterými pak následovala jména s příponami -mír, -mil užívaná podstatně řidčeji. Objevovala se tu jména známá (Vladislav, Ladislav, Boleslav...), ale častěji docházelo k vytváření jmen nových, která se pak mnohem svobodněji stávala vlastně osobními hesly svého druhu.²⁵ Zdá se, že u ženských jmen jméno často poukazovalo k nejvyšším hodnotám náboženským (Františka Božislava Pichlová, Božena Němcová, Bohuslava Rajská, Marie Bohdana Vidimská, Františka Svatava Michalovicová, Kateřina Bohumila Tluchořová), teprve na druhém místě pak k hodnotám vlasteneckým či obecně etickým (Vlastimila Růžičková, Dobroslavka – Marie Antonie, Magdalena

25) I starší slovanická jména však byla pocitována jako nová, morfologicky, a tím i významově, se aktualizovala, podléhala zpětně etymologizaci, např. Ladislav (lad, ladný), srov. BENEŠ 1968: 21–24, kde je mj. připomenuta i známá scéna z Jiráskova *F. L. Věka*, v níž Ziegler pozývá Věka-Heka mezi vlastenecké „novokřtěnce“: „Jste muzikus, milujete *lad*, proto budiž vaše jméno Ladislav.“ Současně se otevírala možnost nové etymologizace, přirozeně slovanské, u jmen původu neslovanického. Kollár například popírá cizí původ jména Hynek (tradičně považováno na základě zvukové obdoby za českou obměnu jména Ignác, pravděpodobně jde však o zčeštění jména Heinrich (srov. KNAPPOVÁ 1978: 99) tvrzením, že jde o „slavské Hunek“ (srov. KUDĚLKA 1957: 492). Jinou takovou etymologizaci, teď již spjatou s potřebami estetickými, představovala konečně i Máchova hra s asociacemi vlastního jména a slovesa „hynouti“.

Dobromila Rettigová). U jmen mužských se projevovala větší rozmanitost. Kromě jmen obecně vlastenecky vyznavačských (Josef Hajislav Vindyš, Josef Vlastimil Kamarýt, Jan Vlastimil Plánek, Jan Domoslav Paďour, Slavomil Haštalský, Václav Rodomil Kramerius, Jan Josef Rodomil Čejka, František Budislav Veverka) a odkazujících k hodnotám obecně etické povahy (František Dobromysl Trnka, Jan Hostivít Pospíšil, Josef Myslímír Ludvík, František Lidurád Vambere) či k hodnotám z oblasti citové (Václav Bolemír Nebeský, Jan Milostín Vidimský) nebo oblasti náboženské (František Bohumír Štěpnička) prosazovala se i jména jiného druhu. Nepochybně to souviselo s větší sociální svobodou mužů: některá jména byla okázalým vyznáním osobního poměru ke kráse a umění (Josef Liboslav Ziegler, Josef Krasoslav Chmelenský, Matěj Pěvoslav Havelka), jiná přímo napovídala občanské povolání svého nositele. Vztah k justici motivoval vznik vlasteneckého jména u Jana Aloise Sudiprava Rettiga, Jana Pravoslava Přibíka, Karla Sudimíra Šnajdra), vztah k fyzice (silozpytu) u Michala Silorada Patrčky a k lékařství u Františka Lékoslava Korába. Zvláštností poměrně velké skupiny mužských vlasteneckých jmen – ostatně očekávanou – byla vazba k motivu boje a míru (Josef Bojislav Pichl, Václav Vladivoj Tomek, Karel Bořivoj Presl, Jan Branimír Tyl, Josef Mírovít Král, Josef Libomír Kerner apod.).

Tato letmá popisná charakteristika, zatím jenom formálně klasifikační, představuje snad přece jen užitečné východisko k hlubší úvaze nad otázkou vlasteneckého jména. Už z tohoto kusého náčrtu vyplývá, že pojmenovací akt, kterým bylo jméno vytvořeno, souvisel velmi těsně s ostatními procesy uvnitř české obrozenské kultury. Už možnost převést poměrně značný počet jmen do poměrně malého množství kategorií ukazuje, že tu nešlo o čirý svobodný úkon jednotlivce, ale o činnost ne-li společenskou, tedy rozhodně kolektivní, která se podřizovala společnému kulturotvornému úsilí skupiny. Vlastenecké jméno velice zřetelně tíhne k příznakovosti, k demonstrativnímu přihlášení k české kultuře, k hodnotám slovanství a češtví jako k hodnotám nejvyšším, velmi často není pouze české či slovanské, ale české nápadně, aktualizovaně. Českost jména je ještě více obnažena jeho novostí a neobvyklostí. Současně není jenom znakem účasti na ideálním projektu české kultury, poukazem ke společné nomenklatuře ryze národních označení pro jednotlivé příslušníky zatím ještě polofiktivního národního společenství. Je přímo i jakýmsi průmětem skutečné osoby do říše ideálu, do říše čistých,

nemateriálních hodnot, v níž osoba existuje jen vztahem k obecným kategoriím Pravdy, Krávy, Dobra, Úkolu, Slovanství apod. Zvláště je to zřetelné u vlasteneckých jmen odkazujících k profesi, která představují vlastně nápadnou schematickou redukci společenské praktické činnosti do pouhého hodnotového emblému. Bylo-li už dříve řečeno – slovy vypůjčenými –, že svět obrozené kultury představuje svět „veskrze a jednoznačně vyhodnocený“ (OTRUBA 1977: 387), pak je to zřetelně vidět i na přijatých vlastních jménech, svět české kultury utvářený vlastními jmény je abstraktní svět kladných hodnot. Ve vlastních jménech jako by byla rozmontována dobová slovanská charakterologie do osobních hesel: láska k vlasti (Vlastimil, Vlastislav, Vlastimila), k národu (Čechomil, Rodomil), ke slovanství (Slavomil, Slavoj), dále pak dobrotivost (Dobromysl, Dobromila), nábožnost (Bohuslava, Božislava, Božena, Bohumil, Svatava), láska ke zpěvu (Pěvoslav), statečnost (Bojislav, Bořivoj, Vladivoj), ale i mírnost, holubičí povaha (Mirovít, Myslimír).

Vstup do světa české kultury, do kruhu vlastenecké společnosti byl však spjat i s volbou určitého způsobu chování, s přijetím zvláštní etikety a rituálu. Především se vlastenecké obcování vydělovalo jazykem: nešlo totiž jenom o to, že byla přijata jako jediný možný dorozumívací prostředek mezi vlastenci čeština, tedy jazyk obecně považovaný za „mimokulturní“, nevhodný pro vyšší sociální funkce. Šlo zejména o to, že byla přijata – a současně i vytvářena – ve značně umělé podobě jako „vysoká čeština“, „hochböhmisč“. V této podobě sice formálně nabyla (odmyslíme-li si její – zejména lexikální – neustálenost) vnitřních vlastností moderního jazyka schopného vyhovět potřebám celospolečenské komunikace, ale rozhodně zpočátku získat nemohla jeho funkce vnější. „Hochböhmisč“, „vysoká čeština“, byla totiž za daného stavu nutně jazykem vyvolených, jazykem značně ezoterickým (jedna z Tylových figurek o tom příznačně říká: „chtějí ubohé staré češtině na nohy pomoci, přitom ale takovým jazykem mluvějí a takovým perem píší, že jim živá duše nerozumí“ (TYL 1952: 177)). Nejen v případě *Kroka*, časopisu pověstně „nesrozumitelného“, ale i v případě běžných uměleckých textů kolovaly anekdotické příběhy týkající se neprostupnosti jejich jazykové stránky.²⁶ Připočteme-li k tomu skutečnost, že nejen rozhodující složka

26) Petr Pavel (PAVEL 1831: 27) uvádí anekdotu, podle které jistému studentovi náhodou přišla do ruky Čelakovského *Panna jezerní a Smíšené básně*,

měšťanstva, ale zpočátku i velká část „členů“ vlastenecké společnosti vlivem německých škol měla více či méně oslabené schopnosti aktivně používat češtiny i jako jazyka „mimokulturního“, „domácího“, dostáváme hrubou představu o složité situaci s přijetím „vysoké češtiny“ jako jazyka vlastenecké komunikace.

Vstup do české vlastenecké společnosti byl tak provázen nutností naučit se jazyku (RAUTENKRANC 1818: 89). Hovořit česky, tím méně vytvářet českou kulturu a literaturu nebylo pro příslušníky vlastenecké společnosti samozřejmou věcí, ale výsledkem volního aktu, tedy aktu volby. Řada nejvýznamnějších představitelů vlastenecké společnosti se v pozdějších vzpomínkách vyznává z počáteční malé znalosti českého jazyka – od Jungmanna a Šafaříka (JUNGMANN 1813: 67; HANUŠ 1895: 7) až po Karla Havlíčka Borovského. Soubory korespondence jsou podivuhodným dokladem takových přerodů k vlastenectví či, jak se říkalo, přestoupení „na českou víru“ (VINAŘICKÝ 1903: 76), spojených se zápasem o zvládnutí českého jazyka. Velice celistvý materiál představuje z tohoto hlediska např. korespondence Havlíčkova, na jejímž základě lze přímo sledovat postupné utváření vlastenecké skupiny kolem něho. Skupina nejdříve komunikovala o svých plánech na „zvelebení literatury české“ německy, jeden z jejích členů, Gabler, dokonce později uvedl, že němčina ve vzájemné komunikaci převažovala do poloviny roku 1846 (GABLER 1896: 958). V korespondenci – psaná forma poskytovala více času k formulování myšlenky – se objevuje v kroužku Havlíčkových přátel čeština již dříve.

Její užívání je zřetelně spojeno s motivem „volním“ („swatau lj-bozwučnau mateřskau řeč uchopiw ze wšj chutj Čechem hczy býti i řečj i skutký“ – HAVLÍČEK 1903: 725; obdobně např. A. Fináček, V. Müller in VINAŘICKÝ 1903: 5, 9 apod.), s motivem „zřeknutí se“ němčiny („němčiny sem se zcela odřekl“ – HAVLÍČEK 1903: 725) a s přiznáváním potíží s češtinou (Havlíček: „Děkuj Bohu, že to píšu w jazyku mi posud nezvyklém, sic bys jistě přes půl hodiny wariace w tom samém themu slyšel“ – TAMTÉŽ: 37n.; Girgl: „zapomínáš, že se budu musit teprw učit česky“ – in TAMTÉŽ: 62; Příbořský: „Wěřu že bych byl na tuto prosbu, která k psanj me donutila, zapoměl, neb

obě knihy prolisoval a byl překvapen: „já tomu skoro rozumím, jako by to bylo česky!“ Autor glosy anekdotu komentuje slovy: „jak vysoko juž spisovatelstvo naše vyletělo, a jak hluboko juž čtenářstvo kleslo!“

sy ani pomyslitj nemužess, gake prace a namahani mě tohle psanj koštuje, dnes giž nic se učítí nebudu. Gen ste přičyni Tobě wte swate řečy pissu abych twoge wte recy pokračowany upewnjl, neb take s chyb se něčemu ponaučítí lze“ – in TAMTĚŽ: 727; Girglová: „Dowolte mi nyini psátí německy dále, neb mně to jde hrozně pomalu to české psaní...“ – in TAMTĚŽ: 77). Stejně zajímavá je zřetelná distance od češtiny jako jazyka „cizího“, „nezvyklého“, o němž se hovoří bez přivlastňujícího „nás“ („ta řeč“), spojená s jejím hodnotovým povýšením („svatá řeč“), které prozrazuje – spolu s některými dalšími prvky – vykrytalizování určitých norem, zákazů, příkazů, doporučení, které postupně do hry vstupují (motivy „slibu“, „závazku“ jako motivace pro korespondování v češtině, prosba o „zproštění závazku“ při návratu k němčině apod.).

Vlastenecká společnost si také vytváří postupně svou etiketu. Některé její prvky vyplývají již z volby češtiny jako jazyka společenského, neboť se jí porušovala běžná oficiální zdvořilostní norma příkazující v kulturní komunikaci hovorové i psané používat německého jazyka (NEJEDLÝ 1951: 26) – tato norma se mohla opírat v případě potřeby i o „logický“ argument společenské neúnosnosti používat ve společnosti jazyka, jenž není všem zúčastněným znám (ČELAKOVSKÝ 1910: 500). Proti této jazykové etiketě se vede přímá polemika teoretická („Nedávej se, milý vlastenče, přemluviti, že řeč cizá člověka dělá učeného, ouhlednějšího, důstojnějšího, ba i urozenějšího...“ – PRESL 1834a: VI), ale i praktická, konečně již vytvořením „vysoké češtiny“. Zároveň jsou odstraňovány etiketní prvky považované za výrazně německé. Zčásti tu šlo o odmítání staré, původem feudální titulatury, která se po zlomu v etiketě způsobeném Velkou francouzskou revolucí odbourávala postupně v celé Evropě, ale vlasteneckou společností byla interpretována jako příznačně německá (Hochgeboren, Wohlgeboren, Hochwohlgeboren, Edelgeboren, Hochedelgeboren). Proti ní byla stavěna jako „krásnější a pravdivější“ slovanská oslovení Slovátný, Slavný, Mnohovážný, Velectěný, Výborně zasloužilý... (KOLLÁR 1862a: 242n.). Pozvolna se vžívalo oslovení „pane vlastenče“, a to ať již v korespondenčním, tak v přímém styku. V korespondenci patřilo k neutrálnímu oslovení osoby, o níž byla známa účast na „české věci“, což je zřejmé z toho, že při bližším seznámení obou pisatelů nebo při opakované výměně listů obvykle pronikaly do oslovení důvěrnější výrazy (Příteli! Drahý příteli!), na druhé straně v zdrobnělé podobě se oslovení užívalo

i jako oslovení velice intimního („vlastenečku milý“ – NEJEDLÝ 1954: 287). Zvláště nápadným rysem vlastenecké etikety bylo zavádění „vykání“ namísto „onikání“ („Slovo ‚vlastenec‘ jsem předce několikrát slyšel, ale vždy s nějakým úsměškem. Porozuměl jsem, že se tak nazývají lidé, kteří mluví rádi česky a vykají si“ – TOMEK 1904: 49). Vykání vně vlastenecké společnosti vyvolávalo četné společenské konflikty jakožto projev nezdvornosti. K takovým konfliktům dvojí etikety, obecné a „vlastenecké“, docházelo při stále častějším pronikání vlasteneckého hnutí na veřejnost. Ve čtyřicátých letech už vlastenci – především z řad mládeže – hledají cesty k otevřeným konfrontacím. Stále častěji je čeština užívána demonstrativně i při rozhovorech s tzv. Nedoněmci, „odrodilci“ – bezprostřední návod k podobným akcím poskytuje ve svých novelách, které jsou vlastně realizovanou vlasteneckou etiketou, Tyl (TYL 1952: 109, 114; zejména pak TAMTÉŽ: 270n.). V Praze organizují mladí vlastenci vpády na korza, při nichž se šokující okázalostí používají českého jazyka, veřejně se zavádějí české pozdravy, a to i za použití hravého terorismu („My s Žákem ani po ulicích darmo nechodíme. Když před domem stojí někdo: *košamstr*: tak dlouho chodíme okolo něho a házíme naň *služebníky*, až se obměkčí a vrátí nám zase služebníka: tak jich za večír několik podrazíme“ – HAVLÍČEK 1903: 237). Zatímco v starší generaci byla otázka poměru nejvyšších společenských kruhů, šlechty a příslušníků císařské rodiny, k češtině pouze předmětem úvah a kolující zprávy o příznivém postoji k českému jazyku z této strany se stávaly argumentem pro vlastenecké snahy jako „příklad velikých“ (VINAŘICKÝ 1909: 18), ve čtyřicátých letech dochází k četným demonstracím jazykového češtví také v oficiálních projevech a supplikách, v zavádění českých zdavic. Vlastenecké hnutí se zmocňuje i významných veřejných slavností (např. slavnostní otevření pražského řetězového mostu), i oblastí nejintimnějších.

Důležitým problémem vlasteneckého hnutí se stala otázka získání žen. Od konce třicátých let se v tomto směru setkáváme s velmi systematickým přesvědčovacím úsilím, do něhož je zapojena i erotika. „Mnohý, ano snad každý z našinců má nejednu příležitost vkřísnoti jiskru lásky k materskému jazyku v outlá srdce našich krásek,“ říká P. Č. Vodňanský v *Květech* (VODŇANSKÝ 1839: 182) a formuluje přímo výzvu k mladým mužům, aby „kde a kterak jim přístupno, působili na jemnocitná srdce dívek našich“. V praxi skutečně dochází k četným pokusům využít přátelských a milostných svazků

k rozšiřování vlastenecké myšlenky, partnerky mladých vlastenců jsou vybízены k používání českého jazyka i jako jazyka milostné korespondence. Současně vlastenecká ideologie vytváří vlastní normy v oblasti milostné, ideálem milostného a manželského partnera se stává výlučně Čech/Češka.

Čechu srdce jsem zadala,
vlastence za muže mám...

(NĚMCOVÁ 1957: 14)

Ta však musí Češkou býti,
která mne chce zcela míti.

(PÜNER 1837: 161)

Proto chci jen Čecha míti.

(PICEK 1847: 55)

Má matička pro Čecha
mě vychovala,
a proto mě německy
učit nedala.

A já bych se do cizích
Němec nevdala,
radějiť bych svobodnou
v Čechách zůstala.

(VACEK-KAMENICKÝ 1833: 77)

Bůh mi svědek! byť by zcela
vtipem, vděkem, krásou těla
rovnala se bohyni,
nekochal bych Němkyni.

(ČELAKOVSKÝ 1847: 15)

...kdo můj chce líbat ruměnec,
Čech být musí a vlastenec.

(VACEK-KAMENICKÝ 1849: 208)

Samo češství je vtaženo do základní složky dobové představy ženské krásy („Protož všem krásenkám *českým*, kteréžto krásu svou neporušenou zachovati, ano ji ještě vyvýšiti hledí, žádného lepšího

prostředku podati nevíme, než aby zanechající líčidla řečí cizích, zůstaly spanilými Češkami, zachovávajícími svou národnost ve přirozené kráse“ (J. H. 1837b: 223), ba stává se v ní prvkem rozhodujícím. Dobový kult přirozenosti a „neličenosti“ se tak ve vlastenecké společnosti rozšířil za hranice módy a společenského chování, tedy i na přirozenost, neličenost jazykovou a národní. Stále se udržuje prolnutí milostného citu a lásky k vlasti, jak je kanonizoval ve své *Slávy dceři* Jan Kollár, a to i v přímých narážkách na Kollára (PICEK 1847: 55), ale stává se postupně obecným, a tedy v jistém smyslu pokleslým literárním prvkem, který však právě skrze svou pokleslost dává najevo, že směřuje k všeobecně závazné normě za hranicemi literárnosti (JABLONSKÝ 1838: 73).

Těchto několik poznámek k rázu jungmannovské a následující generace vlastenecké společnosti, jež se soustřeďovaly k otázce jejího vyčlenění z okolní sociální sféry, naznačilo, že již vytvářením přehrady mezi vlasteneckou společností a okolím je paradoxně připravována půda pro vtažení nejšířších společenských vrstev dosud „vlastenecky“ nevyhraněných, a tedy pro překonání prvotní izolace skupiny i její ideologie. Přechod od vlastenecké společnosti dvacátých let k pozdější, již zřetelněji orientované vně hranice vlastního mikrosvěta, není prudký. Jakkoliv lze těžko jednoznačně stanovit (jak již tomu u živých procesů bývá) pevný periodizační mezník, je sám fakt změny dobře čitelný.

Zřetelně lze sledovat ozvuk proměn na posunech pojmu „vlastenec“. V počátcích národního obrození, tedy zhruba řečeno před Jungmannem, se teprve pozvolna vyhraňoval obraz „vlastence“ v užším smyslu jako „patriota“. Ještě do vrcholného období obrozeného procesu přesahuje tradiční významové ustálení pojmu ve smyslu „krajan“ (to zachycuje ještě Jungmannův slovník), vedle kterého se teprve prosazuje užívání výrazu „vlastenec“ pro označení nositele příznačného, silně citově zainteresovaného vztahu k vlasti („milovník vlasti“ v Jungmannově slovníku), nezaloženého již na pouhém vědomí původu nebo občanské příslušnosti – v jedné významové linii se totiž výrazu „vlastenec“ užívalo i ve smyslu „občan“. V každém případě však trojí směřování pojmu – k pólu občanství, rodiště, ale i k citově zainteresovanému patriotství – vstupovalo do hry při praktickém zacházení s tímto slovem. Jakkoliv je vlastenectví ve smyslu českého jazykově etnického patriotismu jistě dominantou této významové triády, obě další pojmové složky jsou i při zdůraznění

obsahové hodnoty „patriotismu“ často aktivizovány. Z faktu zrození v české zemi se stává argument pro aktivní a činný vztah k českému jazyku a národu ve smyslu vlastenecké ideologie, zaujetí tohoto činného postoje je pak přímo zařazeno mezi základní občanské povinnosti (KOLLÁR 1844: 154–166). Rozhodně však z tohoto významového rozptylu vyplývala možnost znejasnění, proto se prosazují ve smyslu „milovník vlasti“, „patriot“ i explicitnější formulace typu „horlivý vlastenec“, data konečně nijak nového. „Patriotická“ dominanta postupně přesunula pojem „vlastence“ z oblasti hodnot přirozených, bezprostředně daných, k hodnotám získaným. Výraz přestal označovat „příslušníka národa“ a začal se přenášet na jeho „učitele“ (ŠMÍDEK 1838: 303), stal se dobovým označením člověka „probuzeného“ (jako antonymum výrazu „ospalec“ – AMERLING 1960: 65) a navíc přímo účastného na ideologii vlastenectví („Dobrovský nebyl vlastencem“ – NEBESKÝ 1953: 52). V klasickém období obrozenském se ve vlastenecké společnosti ještě neprosazovaly v takové míře jako později vyložené „vně“ zaměřené formy činnosti. Vnitřní život vlastenecké skupiny se orientoval na intimnější styk a do značné míry sublinoval do verbální oblasti „písemnosti“. Vlastenecká aktivita byla téměř plně vázána literaturou, být vlastencem znamenalo „číst české knihy“ (NEJEDLÝ 1954: 477), ale také, ba především, je psát: „Potřeb se o to zasaditi, abychom vši silou slávy své národní hájili; mečem-li nemůžeme, alespoň pérem. Ta povinnost na každého jednotlivého vlastence nalhá...“ (PALACKÝ 1911: 55); „Co dělám? Co horlivec pro vlast a pro umění dělati může: čtu, cvičím se a píši estetikou svou“ (PALACKÝ 1902: 51). Teprve od třicátých let se představa vlastenectví tohoto omezení zbavuje. Je to zřetelně vidět i z vystoupení příslušníků mladé generace, kteří redukci vlastenecké aktivity na literární již výslovně ironizují (srov. např. PICHL 1936: 10; MALÝ 1872: 59; TYL 1952: 119 atd.). Ale stejně zřetelně je tento myšlenkový zvrat vidět i při pohledu z druhé strany, ze strany příslušníků starší generace, v jejichž horování pro vlastence, jenž „tíse působí a bez křiku“ (KOLLÁR 1844: 160) a chrání se předpjetostí (PALACKÝ 1902: 282), je patrný odpor vůči prosazujícím se novým, „hlučným“ formám vlastenectví. Přerýv společenský, který za těmito názorovými evidencemi stál, souvisel s vytvořením masovější základny vlasteneckého programu, což nasvědčovalo tomu, že – bez ohledu na svou počáteční vnitřní umělost a nereálnost – působil ve směru historického pohybu. Vytváření širší společenské základny současně vedlo k jistě

„laicizaci“ vlastenecké společnosti a její ideologie, k profanaci jejich hesel a rituálů. Vykročilo se tím jistě blíž k překonání bariéry mezi vlasteneckými kruhy a širšími vrstvami českého nebo potenciálně českého obyvatelstva. Ovšem stále ještě fakticky značně omezené možnosti existence českého národa, který se začíná teprve zvolna utvářet jako dějinný subjekt, předurčovaly i nadále vlasteneckou aktivitu k výrazné znakovosti. K vysokým hodnotám ideálu národa se poukazovalo prostřednictvím masově přijatých forem velice nízké materiální povahy, které nesly nutně ražení průměrného měšťanského vkusu. Základní hodnoty, k nimž se vytvářející národ hlásil, tak byly vulgarizovány a nabývaly groteskní podoby.

Jsmo tak ve čtyřicátých letech svědky zajímavého rozporu. Prakticky současně se rodí masové a veřejné formy vlastenecké aktivity i odpor vůči jejich vnějškovosti a povrchnosti:

Čin ten tam, a statných mečů chřasty.

Nyní česká Amazonka šije
na bál šaty s němým obmyslem,
český rek v hospodě víčkem bije.
My si tuším všichni rozumíme. –
Sejdu-li se v Orku s Přemyslem,
o Praze cos spolu promluvíme.

(KOLÁR 1840: 33)

Toto rozdvojení – které postihuje i celé osobnosti (J. K. Tyl) – se odráží koneckonců i v dobovém slovníku, v němž „vlastenectví“ dostává ironický protějšek ve „vlastencování“ („plnou hubou vlastencuje“, „po hospodách vlastenčit“, „to vlastencování však, to koketování vlastenecké“, „vlastencovat polku“) nebo „vlastenčení“.

Přestože se, v podvojně reakci jak na postupující proces „laicizace“, tak i na úzké, literární vymezení pojmu „vlastence“, objevuje v třicátých a čtyřicátých letech snaha naplnit představu vlastence novým obsahem etickým (OTRUBA – KAČER 1961: 48), vidět ve „vlastenci“ bytost činnou (srov. Havlíčkův požadavek, aby vlastenectví „ráčilo konečně z úst vjeti do rukou a do těla“ – HAVLÍČEK 1845a: 212), vede to již k upevnění pozice vlastenecké elity na nových základech, tedy jako jakési elity mravní, elity činu. V zásadě je v těchto projevech patrné již odmítání umělosti světa české obrozenské

kultury, odmítání znakovosti, která nahrazuje nepřítomnou věčnost, a vědomí, že možnost budovat českou kulturu v tomto historickém čase a v tomto historickém prostoru nikoliv jako kulturu vlastenecké elity, ale jako kulturu národní se stala reálnou. Po letech se u některých stárnoucích účastníků jungmannovského obrození dožívajících v novém světě druhé poloviny století objeví projevy nostalgie po zlatých časech „Jungmannova věku“. A jen zdánlivě to bude nostalgie bezdůvodná, protože druhá polovina století „dá“ sice české kultuře reálný rozměr, ale nikdy již nemůže poskytnout možnost tvořit z „ničeho“, zdánlivě napříč historickým podmínkám, nové světy, minulé, současné i budoucí.